

WILHELM GÁBOR

Kultúra és egyebek: a lappok esete Észak-Európában

A 20. század második felében az etnikai identitás, az etnikai csoportok, kisebbségek kérdése fontossá és egyben problematikusá kezdett válni mind a társadalomtudományokban, mind a hétköznapi konfliktusok megértésében, mind pedig a kisebbségi jogok, illetve a kisebbségi szervezetek szerepének esetében.¹ Bár maga a jelenség nem teljesen új,² korábban ritkán jelentkezett önálló vagy nehézséget okozó kérdésként. Ugyanakkor egyfajta kommunikációs problémát is észre lehet venni a társadalomtudományok, a politikai intézmények, érdekképviselői szervezetek és a hétköznapi emberek, érintettek között. Mintha időnként nem teljesen ugyanarról beszélnének az azonos terminusok használata ellenére sem. Számomra úgy tűnik, hogy ennek fő oka az eltérő (időnként akár ellentétes) célok mellett a(z etnikai) kategorizálás *típusának* különbségében rejlik. Egészen más elméleti és konkrét kontextusban alkalmazza például a „lapp” szót a néprajz, a politika és a hétköznapi gyakorlat, ezáltal ugyanaz a terminus eltérő jelentést nyer. További gondot okoz, hogy ezek a különbségek ritkán válnak nyilvánvalóvá.

Ez a dolgozat három fontosabb témakörrel foglalkozik: az etnikai különbségek mibenlétével, a viselkedéssel kapcsolatos különbségek belső reprezentációjával és két néprajzi terminus, az „etnicitás” és az „etnikum” viszonyával az előző két kérdéshez egy, a lappokról szóló esettanulmány keretében. A dolgozatban ennek megfelelően keveredik a fogalmi elemzés az empirikussal, a hangsúly azonban az elméleti problémákon van, azaz nem célom a lapp kultúra vagy társadalom részletes leírása. Azt próbálom elsősorban megvizsgálni, hogyan észlelik és írják le hétköznapi emberek, a társadalmi intézmények, valamint a tudomány művelői azokat az eltéréseket, melyeket az egyes viselkedések magyarázata szempontjából lényegesnek tartanak. A tudományos leírás vizsgálata során választ keresek arra a kérdésre, milyen szerepet játszhatnak a kulturális különbségek a néprajzi kutatásokban, a hétköznapi és az intézményi kategorizálás vizsgálata esetében pedig azok a mechanizmusok kerülnek a középpontba, melyek segítségével a különbségek reprezentációja és felhasználása megvalósul. A különbségek reprezentációját a kategorizálással foglalkozó elméletek eszköztárával igyekszem leírni (lásd Epstein 1978: 100.; Chapman et al. 1989: 2). Az egyik izgalmas kérdés itt az, hogyan befolyásolják a nem kulturális jellegű - például gazdasági, társadalmi, politikai - tényezők ezt a kategorizálási folyamatot.

A dolgozatban vázolt feltételezéseim a következők:

- a viselkedésbeli különbségek leírásának, illetve osztályozásának a mechanizmusa és eredménye a hétköznapi emberek, a társadalmi intézmények és a tudomány képviselői esetében eltérőek, és ezek az eltérések részben pragmatikus célokkal, részben a kognitív feldolgozás korlátaival magyarázhatók;
- a kulturálisként meghatározható különbségeknek az eltérő típusú leírásokban más-más szerepük és súlyuk van. Ez részben az osztályozás mechanizmusával (a hétköznapi kategorizáláskor), részben a pragmatikus célokkal áll összefüggésben (az intézményi és a tudományos leírás esetében);
- a tudományos leírás a kulturális különbségek meglétét, kialakulását igyekszik elsősorban megmagyarázni, a hétköznapi és az intézményi osztályozás viszont az észlelt vagy kiragadott különbségeket használja fel a leírás létrehozásához.

A hétköznapi és az intézményi leírás bemutatásakor elsősorban *különbségekről* fogok beszélni, mivel hétköznapi és intézményi szinten az egyes emberek, szereplők igen sokfajta különbséggel találkoznak, a „kulturális különbség” észleléséről azonban csak a „kultúra” valamilyen tudományos elméletben játszott szerepének ismeretében beszélhetünk. Egy ilyen jellegű elmélet viszont hiányzik mind a hétköznapi, mind pedig az intézményi kategorizálás

eszköztárából. A „kulturális különbség” valójában csupán a társadalomtudományi leírásokban válik érdekessé.

„Etnikum”, „etnicitás”

Egy-egy fogalom hétköznapi, tudományos és politikai (intézményi) használata között gyakran figyelhetünk meg bonyolult összefüggéseket, kölcsönhatásokat. A tudomány esetenként a hétköznapi élet tanulmányozása során olyan fogalmakra bukkan, melyeket a saját céljaira használhatónak ítél meg. E fogalmak a tudományos használat során számos változáson mennek keresztül, és nem ritkán a politika eszköztárában is megjelennek, megint csak alkalmazkodva az ottani kívánalmakhoz. Ha ezeket a fogalmakat olyan témakörökkel kapcsolatban alkalmazzák, melyek számos ember számára relevánsnak tűnnek, komoly esély van arra, hogy visszakerüljenek a hétköznapi használatba (Tapper 1989: 233). Jellegzetesen ilyen fogalmak a 20. század második felében az „etnikai kisebbség”, „etnikum”, „etnikai csoport”, „etnicitás”.

Az etnikai csoport (ethnic group) és etnicitás (ethnicity) fogalom az ötvenes években tűnik fel nagyobb hangsúllyal az angolszász társadalomtudományi szakirodalomban,³ leváltva a nagyobb emberi csoportok, kategóriák megkülönböztetésére korábban széles körben használatos, majd elavulttá vált „rassz” (race), illetve „törzs” (tribe) terminust (Chapman et al. 1989: 14-15). Ezek az új terminusok azon a megfigyelésen, illetve feltételezésen nyugodtak, hogy az egyes emberi „csoportok” fogalmilag és ennek következményeként azután számos tevékenységben elhatárolják magukat egymástól, és az elkülönítés alapja *kulturális* jellegű, nem pedig külső megjelenésbeli. A társadalomtudósok sokáig úgy gondolták, hogy ez a fajta etnikai megkülönböztetés, kategorizálás *analitikusan* is szerephez juthat bizonyos társadalomtudományi magyarázatokban, például nagyobb csoportok közötti konfliktusok létrejöttének leírásakor. Mivel ezek a konfliktusok azoknak az államoknak a politikai intézményeit is érdekelték, melyekben megtalálhatóak voltak, hamar átvették a tudomány fogalomkészletéből az erre vonatkozó terminusokat. Nem maradtak ismeretlenek e fogalmak az érintett etnikumok körében sem. Az etnikai kisebbségek különböző szervezeteket hoztak létre jogaik érvényesítésére, melyek egyszerre merítettek a társadalomtudományok és az állami intézmények szótárából és érvrendszeréből.

A hétköznapi életben az egyes ember számos alkalommal kategorizálja magát és szűkebb-tágabb környezete tagjait *etnikusan*. Ez egyfajta igen komplex hasonlóság- (és különbség-) észlelést, valamint ehhez kapcsolódó identitást jelent (vö. Fardon 1987: 171). Nyilvánvaló előnye ennek a hétköznapi életben az, hogy ha egyszer valakit már valamilyen jól megkülönböztethető tulajdonsága (például nyelv, viselet, foglalkozás) alapján egy bizonyos etnikai kategóriába besoroltunk, rögtön egy sor egyéb tulajdonságát feltételezhetjük a továbbiakban elég jó valószínűséggel.

A néprajz hamar felfedezte a hétköznapi etnikai kategorizálásnak ezt a kedvező vonását. Bár a tudományos használhatóság kedvéért az etnikai kategóriákat igyekezett leválasztani aktuális alkalmazásaik kontextusáról (mely a hétköznapi fogalmakat annyira jellemzi), igen sok induktív következtetést (mely a hétköznapi kategóriáknak szintén az egyik alapvető tulajdonsága) a továbbiakban is megtartott. Az etnikum, etnikai csoport a néprajzi megfigyelés, leírás, magyarázat és összehasonlítás alapegységévé vált (Cohen 1978: 381).

A néprajz a megfelelő etnikai egységek kijelölésekor az első lépésben szinte mindig a helyi hétköznapi kategóriákból indult ki. Ha ezek nem voltak elég egységesek, egyértelműek, akkor önkényesen próbált kiragadni valamilyen fontosnak ítélt kritériumot, a többi szempontot pedig ennek rendelte alá. A néprajztudomány jellegéből következően a fő hangsúly a kiválasztott kulturális vonások együttes meglétén nyugodott. Hamar kiderült azonban, hogy ezek kevés más jelenséggel (például a nyelvvel, vallással, politikai

struktúrával, gazdasági formával) korrelálnak (Moerman 1965: 1215), ugyanakkor az egyes csoportok önkategorizálása sem esett egybe sok esetben egyik más kategóriával sem. Más szóval nem szabad összetéveszteni az „etnikai csoport” terminust mint néprajzi analitikus fogalmat az „etnikai identitással (eticitással)” rendelkező csoport fogalmával. Az első fogalom absztrakt kategória, amelyet különböző kulturális jellemzők alapján alakítottak ki, és a bele tartozó személyek nem mindig rendelkeznek közös identitással, a második létrejöttében viszont a kulturális sajátosságok nem játszanak feltétlenül elsődleges szerepet, legfeljebb, mint tetszőlegesen kiragadott szimbólumok.

A néprajzi érdeklődés a hatvanas évektől egyre jobban az etnicitás szubjektív oldala, az etnikai identitás és kategorizálás felé fordult, ezzel párhuzamosan az „objektív”, külső osztályozás lassan lekerült a palettáról (Moerman 1965, Barth 1969, Cohen 1978: 381). Az etnicitásnak hol érzelmi jellegét, hol tudatos oldalát, szituációhoz kötöttségét, többrétegűségét emelték ki (Glazer & Moynihan 1974, Nagata 1974: 339, Bentley 1987: 25, Chapman et al. 1989: 17).

A szubjektív elem fokozottabb figyelembevételével párhuzamosan a nyolcvanas évektől a néprajzban az „eticitás”, „etnikai csoport” és hasonló fogalmak érezhetően egyre inkább vesztenek jelentőségükből, tudományos használhatóságuk kezd megkérdőjeleződni (Fardon 1987: 176, Chapman et al. 1989: 1). Bár maga az etnikai kategorizálás mint megfigyelhető jelenség továbbra is tanulmányozható (Keefe 1992), ezeknek az eredményeknek a súlya, más magyarázatokban való szerepének fontossága vált bizonytalanabbá (Chapman et al. 1989: 17-18).

Az intézményi és a hétköznapi etnikai kategorizálásban az „etnikai jelenségek” továbbra is „naturalizálható”, „egyetemes” jelenségekként szerepelnek (Fardon 1987: 176). A politikai intézmények kénytelenek azokhoz a kategóriákhoz alkalmazkodni, melyek a társadalmilag és politikailag jelentős folyamatokban az egyes használók számára hivatkozásként szolgálnak, és viszont.

A hétköznapi leírások

Egy 1993-as kutatás során Finnországban és Norvégiában igyekeztem megvizsgálni, hogyan viszonyul a lapp értelmiség, a lapp szervezetek és az állami intézmények által a lappokról kialakított kép a lappoknak önmagukról alkotott felfogásához. Közben alkalmam volt beszélgetni a kérdéssel már hosszabb ideje foglalkozó kutatókkal. Igen hamar világossá vált, hogy a hétköznapi, az intézmények által képviselt kategóriák és a kutatók saját leírásai között olykor igen jelentős eltérések vagy akár ellentétek feszülnek. Ugyanakkor ezeket a nézetkülönbségeket sokszor tudatosan sem próbálják a nyilvánosság előtt előadni, tisztázni. Miben különböznek e kategóriák egymástól? Vajon mi az oka ezeknek a különbségeknek?

A lappok Norvégiában, Svédországban, Finnországban és Oroszországban élnek, mindegyik országban kisebbségben. Számuk körülbelül 70 ezerre becsülhető, ebből Norvégiában 40 ezer, Svédországban 20 ezer, Finnországban 6 ezer és Oroszországban 4 ezer fő lakik. A lapp nyelv a finnugor (uráli) nyelvcsalád nyugati ágához tartozik, és leginkább a balti finn nyelvekkel mutat hasonlóságot. Hat-nyolc nyelvre (mindegyiknek van írott változata) és megközelítőleg ötven nyelvjárásra tagolódik. Összességében 55 százalékra tehető a lapp anyanyelvűek aránya a lapp népességben (Finnországban ez 30 százalék). Jelenleg a lappok 15-20 százaléka foglalkozik réntenyésztéssel (Finnországban körülbelül 30 százalék).

A hétköznapi életben mind maguk a lappok, mind pedig közvetlen környezetük tagjai megkülönböztetnek és használnak valamilyen „lapp” és „nem lapp” kategóriá(ka)t, illetve terminus(oka)t (Eidheim 1971: 56, Nickul 1977: 92). Ez a kölcsönös megkülönböztetés először a 11., majd nagyobb mértékben a 14. századtól vált igazán jelentőssé az egyre

nagyobb számban délről északra költöző finn, norvég és svéd lakosság lapp területen való megjelenésével. Kezdetben az életmódbeli eltérések miatt viszonylag egyértelmű volt az őslakosok (lappok) és az újonnan jöttek elkülönítése, később azonban a nem ritkán kétoldalú asszimiláció kezdte ezt megnehezíteni.⁴ A lapp terminus jelentése azonban távolról sem egyértelmű napjainkban. Nemcsak a kifejezéshez tartozó referensek osztálya nem jelölhető ki pontosan (ki számít lappnak), mivel ennek az osztálynak a tartalma szinte minden egyes terminust használó ember esetében más és más, hanem sokszor egy-egy konkrét referens tagsága is különböző mértékű lehet akár egyetlen használót nézve (Eidheim 1971: 50, Müller-Wille 1974, Anderson 1991: 200). Tehát nemcsak az egyes emberek (lappok és nem lappok) listái térnek el egymástól, ha a szerintük lappnak nevezhető személyeket sorolják fel közvetlen vagy távolabbi környezetükből, hanem az egyszer már felsorolt személyek tagsága is megkérdőjeleződhet, ha olyan kontextusban szerepelnek éppen, mely gyengíti tagságuk mértékét. Ugyanakkor létezik néhány olyan jellegzetesen „lapp” dolog, amely a tagság kérdésében igen nagyfokú egyetértést kelt a legtöbb érintett körében. Ilyenek alapvetően a réntenyésztéssel összefüggő hagyományos tevékenységek, gazdasági, társadalmi kapcsolatok, a lapp nyelv használata vagy az úgynevezett „lapp ruha” viselése (Anderson 1991). A fentiek alapján úgy tűnik, hogy a „lapp”-terminus hétköznapi alkalmazása megfelel a kategorizálás követelményeinek (Geeraerts 1989, Smith 1989, 1990). Ez azt jelenti, hogy az esetek többségében kevés olyan tulajdonság található, amelynek megléte vagy hiánya a kategória alkalmazhatóságát egyértelműen eldönti. A „lapp” kifejezés használhatóságát többnyire néhány kiválasztott ideális (prototipikus) vagy konkrét példához való bizonyos fokú hasonlóság határozza meg. A kategóriák használatának bizonytalanságáért három tényező felelős:

- a „bizonyos fokú hasonlóság” mértéke esetenként és egyénenként változó. Bizonyos körülmények között - például városban - elég lehet a lapp ruha viselése vagy a lapp nyelv használata ahhoz, hogy valakit lappnak kategorizáljon a környezete, máskor azonban mondjuk, rénkiválasztáskor - ezek a feltételek önmagukban kevésnek bizonyulhatnak a hasonlósági küszöb átlépéséhez;
- a hasonlóság önmagában szituációfüggő reláció, vagyis például a réntenyésztés, mint tevékenység egyértelműen megkülönbözteti a réntenyésztő lappokat a biztosan nem réntartó svédektől és norvégoktól, viszont számos réntenyésztő finntól nem;
- a hivatkozási alapul szolgáló ideális vagy konkrét példák ugyancsak módosulhatnak helyzetenként vagy egyénenként. Egyeseknél a rénfogat hajtásának az ismerete fontos része az igazi lappság kritériumainak, másoknál a rének füljeleinek megfelelő ismerete tölti be ugyanezt a szerepet.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy nemcsak maguk a kategorizálások viselkednek kontextusfüggően (Bromme 1990: 165), hanem a kategorizálás szintjének megválasztása is gyakran ilyen jellegű az egyes emberek, csoportok osztályozásakor (Shoben 1988: 112). A lappok- és a nem lappok - nemcsak meghatározott viselkedéseket vagy különböző relációkat kategorizálnak etnikai jelzővel, hanem bizonyos komplex szituációkat is. Így prototipikusan lapp helyzet a tundra, míg a város jellegzetesen nem lapp. Ennek következtében az összes olyan személy, akinek a többi tulajdonságai nem kirívóak az adott körülmények között, automatikusan annak a szituációnak a kategóriájába sorolódik, melyben éppen szerepel. Egy jellegzetesen nem lapp kontextusban viszont jóval kevesebb lapp jellegű tulajdonságra van bárkinek szüksége ahhoz, hogy lappnak kategorizálják, mint egy prototipikusan lapp környezetben.

A referenciaosztály változékonyságának a mértékét még egy tényező fokozhatja, ez azonban már nem a kategorizálás mechanizmusához kapcsolódik, hanem a figyelembe vett tulajdonságok változékonyságához. Más szóval sem a lapp nyelv használata, sem pedig, mondjuk, a réntenyésztés nem valamilyen állandó jellemzője bizonyos embereknek vagy

csoportoknak (Anderson 1991). Ezek a tulajdonságok ezért hétköznapi használatuk során ritkán jelennek meg identitást hordozó tényezőkként, olyan tulajdonságokként, melyekhez *tudatosan* értéként ragaszkodnának. A lappok közül számosan egymás között is gyakran finnül, svédül vagy norvégül beszélnek, ha hivatalos vagy üzleti ügyekről van szó, akkor is, ha egyébként tudnak lappul. A nyelvhasználat a *mindennapi életben* elsősorban gyakorlati probléma, és nem a lapp vagy más nyelv státusának a kérdése (Sandvik 1993: 271). Ugyanígy a réntenyésztés folytatása, illetve feladása is egy sor külső tényezőn múlik, és ezek korántsem számíthatók ki előre.

Ezzel tulajdonképpen arról a kérdéstről, hogy ki számít lappnak a külső szemlélő szemében az illető viselkedése vagy valamilyen helyzetben, viszonyban szereplése révén, áttértünk az etnikai identitás problémájára. A helyzet egyszerűsödne, ha az identitás megfelelné a fentebb vázolt tulajdonságok alapján értelmezett *önkategorizálásnak*. Más szóval mindenki, aki a saját életmódját, viselkedését stb. lappnak írja le, automatikusan azonosulna a lappokkal. Ez azonban távolról sem ilyen egyértelmű. Az identitás - úgy tűnik - nem annyira a(z ön)kategorizálás pusztá megjelenése, mint inkább annak egy külön dimenziója (vö. Nagata 1974: 339, Keefe 1992: 35). Nincsen ugyanis egyértelmű megfelelés, reláció a kategorizáláshoz felhasznált tulajdonságok és az identitás tartalma között. Jellegzetes példája a jellemzők szórásának mértékére annak a finnországi Inariban lakó nőnek az esete, akinek az apja lapp, anyja finn, lapp gyerekekkel járt iskolába, ő maga réntenyészt, viszont nem tud lappul, finnekkel és lappokkal egyaránt érintkezik, és szerinte a saját „életmódja”, temperamentuma (például a munkatempója, időhasználata) inkább lapp, mint finn, mindezek ellenére finnek vallja magát. A környezetének ugyanakkor korántsem ilyen egyértelmű az álláspontja a nő etnikai besorolása szempontjából. Ennek ellenpéldája lehet azoknak a délsvédországi lappoknak az esete a századfordulón, akik szülei mintájára már hosszabb ideje nagy mértékben asszimilálódtak nem lapp környezetükhöz. Nemigen beszéltek lappul, nem foglalkoztak rénszarvassal, nem hordtak lapp viseletet, egyszóval a külső megfigyelő nem tudta volna megkülönböztetni őket svéd szomszédaitól. Ennek ellenére az anyaországukban megjelenő nacionalizmus és képzettségük hatására elkezdtek keresni gyökereiket, és lappnak vallották magukat.

Bár az identitás szinte mindig érzelmekhez kötődik, és így viszonylag tartós tulajdonság, azaz az egyszerű kategorizálásnál valamivel kevésbé szituációfüggő, mégis több példát lehet találni arra, hogy idővel, esetleg helyzetekkel ez is változik. Jellegzetes kontextusa például a távolba, városi környezetbe szakadás vagy a vegyes házasság. Ilyen esetekben a korábbi identitásnak mind az erősödésével, mind a gyengülésével találkozni lehet. Ezért - ha kisebb mértékben is - az előzőekben érintett problémák ugyanúgy vonatkoznak rá.

Úgy tűnik, hogy a magunk vagy mások középszintű - etnikai kategorizálásakor vagy másképpen: az etnicitás működésekor legalább három szempontot veszünk figyelembe (vö. Keefe 1992: 3):

- csoporthoz tartozást, csoporttagságot, -orientációt;
- viselkedésbeli hasonlóságokat valamilyen ideális vagy konkrét példához;
- érzelmeken, értékeken alapuló identitástudatot.

Feltételezem, hogy ezeknek az összetevőknek minél nagyobb mértékű együttes belső hasonlósága és külső különbözősége a meghatározó az emberek etnikai kategorizálásakor, és ezek a szempontok önmagukban is - megfelelő helyzetekben - kategóriaképzők. Mindezek következtében az etnikai kategóriák nem határozhatók meg definíciókkal, az egyes kategóriába tartozó esetek egymást átfedik, a kategóriatagság fokozatbeli és a kategóriák határai nem élesek. Így a kategóriák használata rugalmas, változó vagy éppen bizonytalan.

Az intézményi osztályozás

A kategorizálás mechanizmusának ezen tulajdonságai, melyek döntően a mentális feldolgozás időbeli korlátozottságának a termékei, az egyes társadalmi intézmények számára elfogadhatatlanok környezetük feltérképezésekor. Az intézmények méretüknél, szervezettségüknél, struktúrájuknál fogva a problémamegoldásban, kategorizálásban jóval merevebbek a hétköznapi döntéshozóknál, továbbá általában a politikai szerepük rákényszeríti őket környezetük kontrollálására. Ehhez viszont egyértelmű és gyorsan felhasználható ismeretekre van szükségük, még azon az áron is, hogy ezek az ismeretek esetleg nem teljesen megbízhatók, esetleg hamisak vagy túlságosan leegyszerűsítők. A politikai intézményeket az összes olyan ember vagy csoport osztálya érdekli, melyek valamiképpen szerepet játszhatnak a politikai, társadalmi vagy gazdasági életben. A történelem egyes korszakaiban ilyennek számítottak az „etnikai csoportok” (Jackson & Maddox 1993: 283). Az intézmények szeretnék pontosan tudni, kik és hányan tartoznak az ilyen jellegű kategóriákba, mielőtt bármit tudnának velük kezdeni. A hétköznapi kategorizálás rugalmassága és kontextusfüggősége azonban éppen ezt teszi nehézkesé (Tapper 1989: 232). Az intézmények ezért a hétköznapi mechanizmus alkalmazása helyett inkább definíciókat használnak mások elkülönítésére, besorolására (Tapper 1989: 232, Jackson & Maddox 1993). A definíciók megadják azokat a szükséges és elégséges feltételeket, amelyek alapján valaki egyértelműen a kijelölt osztályba sorolható vagy sem.

A finnországi Lapp Nyelvtörvény következőképpen határozza meg, ki számít lappnak: „Lapp az, aki annak vallja magát, és neki vagy egyik szülőjének vagy nagyszülőjének az első nyelve lapp (volt)” (Myntti 1991: 18). A norvég 1987-es Lapp Törvény némileg eltér ettől (Myntti 1991: 18). Eszerint lapp az, akinek első nyelve lapp vagy az egyik szülőjéé, illetve nagyszülőjéé, vagy lappnak vallja magát és lappként él, és a környezete is elfogadja lappnak, vagy az egyik szülője az előbbieket alapján lapp. A hivatalos norvég definíció gyakorlatilag szó szerint átvette az 1980-as tromsöi Északi Lapp Konferencia által elfogadott meghatározást (lásd Sámi Instituhtta 1991:11).

Az ötvenes évek óta egyre szervezettebben megjelenő pánlapp mozgalom számára létérdek, hogy jól elkülöníthető és lehetőleg minél nagyobb lélekszámú csoportot tudjon felmutatni maga mögött, ha etnikai alapon politikai jogokat akar elfogadtatni az érintett államokkal ezen csoportot alkotó emberek számára. A lappdefiníciók tehát élesen elkülönítik az általuk támasztott feltételek teljesítőit mindazoktól, akik ebből a szempontból nem felelnek meg. A feltételek meglétének és teljesítésének a megállapítása ugyan távolról sem egyszerű, de a definíciók használata esetében nem fordulhat elő, hogy az egyszer már valamelyik csoportba besorolt személy más szituációban ne ugyanoda sorolódjon be (Tapper 1989: 232).

A definíciók természetszerű rugalmatlansága miatt egy sor paradox eset állhat elő, ha ezeket a meghatározásokat a hétköznapi kategóriákkal ütköztetjük. Könnyen előfordulhat például, hogy valaki megfelel a lappság meghatározásában szereplő összes kritériumnak, ennek ellenére esze ágában sem lesz annak vallani magát - hacsak éppen nem ez a definíció kritériuma (Ingold 1976: 235-238). Vegyük észre továbbá, hogy az összes fenti intézményes meghatározás szerint lappnak számít mondjuk az, akinek valamelyik nagyszülője vagy szélsőséges esetben *bármelyik* őse *akármilyen* szempont alapján lappnak számított - minden más megfontolástól függetlenül.

A pánlapp mozgalom végső soron hasonló jogokat, életkörülményeket akar a lappoknak, mint amilyeneket az egyes anyaországok egyéb többségi lakosai élveznek. Ehhez viszont előbb a lappokat a megfelelő definíciókkal annyira elkülönítik környezetüktől, amennyire csak lehetséges (Chapman et al. 1989: 18). Ez a stratégia gyakran könnyen visszaüt oly módon, hogy az elkülöníteni óhajtott, ugyanakkor egységesnek tekintett 'csoportot' osztja meg azzal, ha a kritériumokat túl szűk mérce alapján szabja meg - például a hétköznapi kategorizálásban prototipikusnak számító lappok mércéjével (Ingold 1976: 237).

A kulturális különbségek tudományos leírása

Eddigi ismereteink szerint nem valószínű, hogy a tudományos leírások felépítésükben vagy létrejöttükben alapvetően különböznenek a hétköznapi leírásoktól. Bár ebből a szempontból a két típus összevethető, bizonyos különbségeket mégis lehet találni közöttük. Az eltérések lényegét általában az általuk használt terminusok különböző mértékű meghatározottságában szokták keresni. Amellett érvelek, hogy a hétköznapi leírás elsősorban az egyes kategóriák jóval általánosabb érvényű alkalmazásában és az ezeken alapuló induktív következtetések elsődlegességében tér el a tudományostól, és a többi különbség döntő része is ezzel magyarázható (Smith 1989, 1990). Az intézményi leírások esetében ugyanez mondható el a definíciók *szerepéről*.

A tudományos leírásnak akárcsak vázaltszerű bemutatása helyett a továbbiakban csupán arra teszek kísérletet, hogy ezt a fajta leírást összevesszem a hétköznapi és az intézményi osztályozással, majd a kultúra leírásának néhány jelenlegi problémáját jelzem a kulturális különbségekre vonatkoztatva.

A tudományos leírás legelőször is különbözik a más típusú leírásoktól a pragmatikai korlátok tekintetében; vagyis a tudományos leírást létrejöttében és szerepében sokkal kevésbé korlátozza az idő, mivel nem kötődik olyan szorosan jól elkülöníthető gyakorlati célokhoz. Mind a hétköznapi kategorizálásnak, mind pedig az intézményi meghatározásnak a fő célja, hogy a világot egy adott helyzet igényeinek megfelelően leegyszerűsítse, némileg eltérően a tudományos elméletektől, amelyeknek lényege a világ bonyolultságának, szerteágazó összefüggéseinek *általános* bemutatása leegyszerűsített modellek segítségével. A hétköznapi leírás ennek köszönhetően nagyfokú bizonytalanság vagy információhiány esetében is működni, kategorizálni képes, az intézményi osztályozások pedig, ha szükség van rá, találnak a feltételeknek eleget tevő eseteket. A tudományos leírás ezzel szemben nem ritkán olyan helyzeteket hoz létre, mikor meg kell állapítania, hogy a hétköznapi vagy intézményi leírások egy része a tudomány szempontjából érdektelen, felhasználhatatlan (Fardon 1987: 176).

A tudományos leírást a többenél kisebb mértékben érintik a kognitív feldolgozás kapacitásbeli korlátai (memóriaigény, statisztikai összefüggések szempontjából például) a rendelkezésre álló tudományos módszereknek és az absztrakt matematikai struktúrák - azaz az elméletek - felépítésének köszönhetően.

Nem arról van tehát szó, hogy a tudományos leírás nem alkalmaz kategóriákat és meghatározásokat, hanem arról, hogy ezeket nem ugyanott és nem ugyanolyan szerepben használja, mint az előzőek. A tudományos leírás főként abban tér el a más típusú leírástól, hogy *szisztematikus* magyarázatot kíván adni az általa lényegesnek elfogadott különbségekre.

A hétköznapi kategorizálás döntően a lehetséges kategóriatagok *hasonlóságán* alapul, szemben az intézményi és a tudományos leírásokkal. Ez egyben a hétköznapi leírások kontextusfüggőségét hangsúlyozza, megint csak eltérően a másik két típustól. Ez viszont egyben azt jelenti, hogy az intézmények és a tudomány világtagolása - eltérően a bizonytalanabb, átmenetibb perifériát létrehozó hétköznapi mechanizmustól - jóval egyértelműbb, határai élesebbek.

Bár a hétköznapi kategorizálás is él következtetési mechanizmusokkal, ezek - döntően a pragmatikai célok és a feldolgozás időkorlátai következtében - leginkább induktívak (eltérően a deduktív tudományos elméletektől, de megegyezve az intézmények szintén meglehetősen pragmatikus következtetési gyakorlatával). A hétköznapi és az intézményi leírás a tudományostól eltérően performanciaközpontú, azaz a viselkedés nem elméleti leírás (magyarázat) szerinti azonossága, illetve típusazonossága alapján következtet a kiváltó tényezők azonosságára. Ha valaki például lappul beszél, akkor-ellenkező információk hiányában - tud lappul a hétköznapi vagy az intézményi kategorizáló szemében, így azután a

megfelelő kontextusban vagy meghatározás értelmében lappnak bizonyul (lásd még Paine 1970: 52-53).

A hétköznapi és az intézményi osztályozásokban gyakran keveredik az értékelő és a leíró elem, szemben a tudományos leírással, melyből hiányoznak a normatív elemek. Jó példa az ilyen jellegű különbségre az az újabb tendencia, mely egyre gyakrabban figyelhető meg, amikor a lappokat definiálják. A lappokat „öslakókként” igyekeznek meghatározni. Az öslakosság kritériumaiból pedig következik a természettel való harmonikus együttélés, szemben a nem öslakosokkal. Tehát ha egy népcsoport „öslakos” meghatározást kap, ez együtt jár az életmódjuk pozitív minősítésével. A tudomány ettől a mechanizmustól eltérően nem vállalja ezt a következtetést, és így a minősítést sem, hanem minden esetben megvizsgálja, hogy valóban fennáll-e egy ilyenfajta kapcsolat az egyes jellemzők között.

A tudományos leírás sajátos helyzete a lapp etnicitás kutatóit érdekes probléma elé állítja: ennek a témának a specialistái egyszerűen nem tudják tudományos eszköztáruk segítségével megmondani, ki számít lappnak, és ki nem, mi tartozik a lapp kultúrához, vagy mi nem (vö. Chapman et al. 1989: 9). Egyetlen dolgot képesek a maguk eszközeivel megállapítani: kiket milyen körülmények között neveznek mások lappnak, illetve kik milyen körülmények között nevezik magukat lappnak. Ráadásul a korporatív szervezetek a pánlapp mozgalom⁵ megjelenéséig hiányoztak a lappoknál, ahogy közös vagy központi lakóterületi, úgy csoport szinten sem volt soha olyan társadalmi szervezetük, amely képviselni tudta volna közös érdekeiket. Mikor ezek a szervezeti formák létrejöttek, már nemigen találtak egyértelmű közös érdekeket. Az eltérő környezetben élő kisebb-nagyobb csoportok különbözőképpen fogalmazzák meg preferenciáikat. Egészen mások az igényeik például a réntenyésztő lappoknak (akiket elsősorban a földtulajdon kérdése foglalkoztat), és megint mások a tengerparti halászatot folytatóknak vagy kézművességből élő lappoknak. Az etnikus identitást így a marginalitás őrizte meg - ahol a cél ennek megszüntetése -, és annak mértéke szerint változik (lásd Eidheim 1971: 39).

Bár az etnicitás önmagában vizsgálható kutatási probléma, azaz meg lehet nézni, kik mit és miért tartanak a lappság kritériumának, ez azonban minden esetben magyarázatra szoruló és nem magyarázó erővel bíró tényező. Ezzel párhuzamosan az etnikai csoport, etnikum terminus kezd elveszteni tudományos jelentőségét (Fardon 1987: 176). Amíg valaki nem tud érdemleges és szisztematikus választ adni arra a kérdésre, miért érdemes különböző emberek osztályait meghatározni tetszőlegesen kiválasztott kulturális jellemzők alapján (Bentley 1987: 24), addig az egész nem áll távol a céltalan osztályozástól. A klasszikus nyelvi csoport, nyelvi határ, nyelvjárás analógia ez esetben sem jó, ugyanis a nyelv - ellentétben a kultúrával nem csupán viselkedési megnyilvánulás vagy minta, hanem önmagában létező, tanulmányozható produktum, absztrakt rendszer.

Nem teszi egyszerűvé a társadalomtudományok számára a kulturális, illetve ennek révén az etnikai különbségek értelmezését az a tény sem, hogy nincs általánosan elfogadott nézet a „kultúráról”. A létezők gyakran ellentmondásosak vagy egymásra redukálhatatlanok. Az eltérő kultúra-felfogások ily módon egészen mást sorolhatnak a kulturális, etnikai különbségek közé, másrészt az is előfordulhat, hogy ugyanazt a jelenséget az egyik modell különbségként kezeli, míg a másik nem. Így az egyes modellek más-más helyen húznák meg az etnikumok határait, ha pedig ugyanott is, az egészen eltérő tartalommal bírna. Mást jelentene az egyik számára a „lapp” terminus, mint egy másik értelmezésben.

Összefoglalás

A kisebbségi jogokért való küzdelem viszonylag világos etnikai kategória-szétválasztást követel. Az összes érintett fél számára fontos tudni, kikről van szó, hányan vannak, mit szeretnének. Az etnikai elnevezéseket egyaránt lehet kölcsönözni a hétköznapi szókészletből

vagy a tudományos szótárból. Meg kell azonban különböztetni az elnevezések alapjául szolgáló és nekik jelentést kölcsönző (hétköznapi vagy tudományos) elméleteket a megfelelő csoportok vagy személyek kijelölésére szolgáló meghatározásoktól. Az etnikai meghatározások a kölcsönös elfogadhatóság miatt a többség által (is) jól kezelhető kritériumok (például nyelv, leszármazás) alapján kénytelenek az osztályozást végrehajtani, ezenkívül a kijelölt személyek körének, számának nem szabad időben túl gyorsan és nagy mértékben változnia. Stabil csoportokat kell felmutatnia, melyekhez közös érdekeket lehet rendelni.⁶ Ezek a követelmények jelentősen eltávolítják az intézményi meghatározásokat a tudományos és a hétköznapi kategóriáktól.

A lapp szervezetek és az állami intézmények továbbra is objektív jelenségként kezelik az etnicitást (melynek a tartalmát „objektív” kritériumokkal - nyelvismerettel stb. - adják meg), a tudomány viszont óvatosabb lett korábbi terminusainak használhatóságát és valóságtartalmát illetően, valamint jóval bonyolultabbnak látja a hétköznapi kategorizálás mechanizmusát is a korábban feltételezetténél. A lapp szervezetek erőfeszítése az állami intézmények révén való etnikai jogok megszerzésére végső soron nem nevezhető eredménytelennek. Sikeresen vitték nemzetközi porondra követeléseik egy részét, használták fel a modern hírközlés lehetőségeit a véleményformálásban, és készítették versenyhelyzetbe azokat az államokat, melyekben élnek. Minél magasabb szinten kezdeményeztek, annál sikeresebbnek bizonyultak. Helyi szinten azonban ez a stratégia nem vált be. A helyi (lapp és nem lapp) lakosok összetett problémáit (túllegeltetés, elvándorlás, munkanélküliség stb.) és érdekeit nem lehetett absztrakt etnikai definíciókkal megragadni, leegyszerűsíteni és általános etnikai jogok segítségével orvosolni.

JEGYZETEK

1 A finnországi és norvégiai helyszíni néprajzi kutatást (1993. február-május) a Finn-Magyar Államközi Kulturális Munkaterv tette lehetővé. Külön köszönet jár Arskának, Irja Seurujärvi-Karinak és Nils Storånak.

2 A „nép” terminus már a 18. században megjelenik, mint kulturális egységet leíró fogalom és program, és igen gyorsan népszerűvé válik azután a néprajztudomány használatában.

3 Ez nem jelentette ugyanakkor azt, hogy a pontos meghatározásukkal foglalkoztak volna (Cohen 1978: 385).

4 A kétoldalúság Finnországban volt jelentősebb, Norvégiában és Svédországban viszont nagyobb lapp csoportok asszimilálódtak a déli lakosokhoz.

5 A pánlapp mozgalom egyértelműen a modern kommunikációs eszközök megjelenésének köszönheti létét. Érdekvédelmi, etnikai jogokat követelő szervezetek már a századfordulón kialakultak ugyan, de csupán helyi jelentőségük lehetett a lappok óriási területen való szétszórtsága miatt.

6 A legkülönbözőbb „etnikai kisebbség”, „etnikai csoport” meghatározásban visszatér a „csoport” kifejezés, és szinte sohasem találkozunk a „kategória” terminussal.

IRODALOM

Anderson, Myrdene: Reindeer and magic numbers: the making and maintenance of the Sami stereotype. *Ethnos* 56. 1991. 3-4. 200-219.

Barth, Fredrik (ed.): *Ethnic groups and boundaries: the social organization of culture difference*. London, George Allen and Unwin 1969.

Bentley, G. Carter: Ethnicity and practice. *Comparative Studies in Society and History* 29. 1987. 1 24-55.

Chapman, Malcolm, Maryon McDonald, and Elizabeth Tonkin: Introduction. In: *History and ethnicity*. Elizabeth Tonkin, Maryon McDonald and Mallcolm Chapman, eds., London, Routledge 1989. 1-21.

- Cohen, Ronald: Ethnicity: Problems and focus in anthropology. *Annual Review of Anthropology* 7. 1978. 379-403.
- Eidheim, Harald: *Aspects of the Lappish minority situation*. Oslo, Univeritytetsforlaget 1971.
- Epstein, A. L.: *Ethos and identity: three studies in ethnicity*. London, Tavistock 1978.
- Fardon, Richard: 'African ethnogenesis': limits to the comparability of ethnic phenomena. In: *Comparative anthropology*. Ladislav Holy, eds., Oxford, Blackwell 1987. 168-188.
- Geeraerts, Dirk: Introduction: prospects and problems of prototype theory. *Linguistics* 27. 1989. 4. 587-612.
- Glazer, N. and Moynihan, D. P. (eds.): *Ethnicity-theory and experience*. Cambridge, MA, Harvard University Press 1975.
- Ingold, Tim: *The Skolt Lapps today*. Cambridge, Cambridge University Press 1976.
- Jackson, Robert H., and Gregory Maddox: The creation of identity: colonial society in Bolivia and Tanzania. *Comparative Studies in Societies and History* 35. 1993. 2. 263-284.
- Keefe, Susan Emley: Ethnic identity: the domain of perceptions of and attachment to ethnic groups and cultures. *Human Organization* 51. 1992. 1. 35-43.
- Moerman, Michael: Ethnic identification in a complex civilization: who are the Lue? *American Anthropologist* 67. 1965. 5. 1215-1230.
- Müller-Wille, Ludger: *Lappen und Finnen im Utsjoki. (Ohcijokka), Finnland. Eine Studie zur Adentität. Identität ethnischer Gruppen im Kulturkontakt*. Münster, Institut für Geographie und Länderkunde 1974.
- Myntti, Kristian: *The protection of persons belonging to national minorities in Finland*. Helsinki, J. Paino, 1991.
- Nagata, Judith A.: What is a Malay? Situational selection of ethnic identity in a plural society. *American Ethnologist* 1. 1974. 2. 331-350.
- Nickul, Karl: *The Lappish nation: citizens of four countries*. Bloomington, Indiana University Press 1977.
- Paine, Robert: Lappish decisions, partnerships, information management, and sanctions - a nomadic pastoral adaptation. *Ethnology* 9. 1970. 1. 52-67.
- Sámi Instituhtta: *The Sami people*. Karasjok, Davvi Kirji 1990.
- Sandvik, Gudmund: Non-existent Sami language rights in Norway, 1850-1940. In: *Ethnic groups and language rights*. Sergis Vilfan, eds., Dartmouth, New York University Press 1993. 269-289.
- Shoben, Edward J.: The representation of knowledge. In: *Understanding cognitive science*. M. F. McTear, eds., Chichester, Ellis Horwood 1988.
- Smith, Edward E.: Concepts and induction. In: *Foundations of cognitive science*. M. I. Posner, eds., Cambridge, MIT 1989. 501-526.
- Categorization. In: *Thinking: an invitation to cognitive science*. Vol. 3., D.N. Osherson and E. E. Smith, eds., Cambridge, MIT 1990. 33-53.
- Tapper, Richard: Ethnic identities and social categories in Iran and Afghanistan. In: *History and ethnicity*. Elizabeth Tonkin, Maryon McDonald and Mallcolm Chapman, eds., London, Routledge 1989. 232-246.

GÁBOR WILHELM

Culture and others: the case of the Lapps in Northern Europe

This study attempts to examine through the example of the Northern European Lapps how ethnicity appears in the social-scientific, everyday and official practice. It can be pointed out, by analysing the notions “ethnic group”, “ethnie”, and “ethnicity” from the point of view of a categorising mechanism, that although there is an interrelation and a certain overlap between the scientific, everyday and official ethnic names, the context of these notions, due to their

different usages, is so diverse that it aggravates the communication between them, especially if these differences do not become conscious.